

BAKUNYIN A SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

1. A nemzetközi szakirodalom

A Bakunyinnal foglalkozó közel egy évszázados társadalomtudományi kutatások egymásnak teljesen ellentmondó eredményeket hoztak. A nagy orosz forradalmár személyiségét, politikai-elméleti tevékenységét tanulmányozó történészek, politológusok között a legutóbbi évtizedig sem alakult ki egységes felfogás Bakunyin életművével kapcsolatban. A halála óta (1876) eltelt időszakban végig heves viták középpontjában állt, akár-csak eseményekben gazdag élete folyamán. A róla írt tanulmányok, könyvek nagy része meghatározott politikai nézetek erőteljes hatása alatt áll, sőt politikai célzattal, ezirányú szándékok figyelembe vételével született meg. A tudományos objektivitás igényével megjelenő munkák nagyrészt az utolsó két évtized termései.

A Bakunyin-kutatás irányzatai többféle szempont alapján különíthetők el. Az egyik lehetséges megoldás a szerzők eszmei-politikai hovatartozása szerinti csoportosítás. Ez a felfogás kétségtelenül indokolt, hiszen a Bakunyin-interpretációk jellegét a mindenkori politikai küzdelmek alapvetően befolyásolták. Bakunyinnal foglalkozó munkájában Kun Miklós¹ három fő irányzatot különböztetett meg: a marxista, az anarchista és a polgári történetírást. Mindhárom irányzat hívei erősen érezhető elfogultsággal, előítélettel közelítették meg témájukat. Az anarchista szerzők igyekeztek megvédeni nagy elődjük emberi-politikai hírnevét és eszmei hagyatékát, míg a marxista és a polgári történeti irodalom nagyrészt a bakunyini életmű ellentmondásos, vitatott kérdéseit emelte ki. Az utóbbi két irányzat hívei a szándékos félreértelmezésektől sem riadtak vissza. Törekvéseiket, módszereiket Tóth László a következőképpen jellemezte: „A két, döntően eltérő elvi alapállású kritika számos pontban érintkezik egymással, ezzel kölcsönösen erősítve azt a hitet, hogy a vizsgált kérdések a bakunyini elmélet kardinális problémái, s hogy e problémák megközelítésmódja helyes. A vizsgált problémák egybeesése mellett sokkal lényegesebb a vizsgálati módszer egybeesése: az életmű, a gondolatrendszer egyes elemeit kiragadják a rendszer összefüggéseiből, s így, elszigetelve, önkényesen értelmezik – sokszor félreértelmezik – a koherensen megalapozott gondolatokat.”²

Kun Miklós „Útban az anarchizmus felé” című könyvében végigkíséri a három kutatási irányzat főbb tendenciáit: a *marxista szakirodalom* első szerzőivel kapcsolatban – P. Akszelrod, G. Plehanov, V. Zaszulics akik ezt megelőzően mindhárman anarchisták voltak – megállapítja, hogy erős Bakunyin-ellenesség jellemezte őket. Ju. Sztjeklov és D. Rjazanov tevékenységét már objektívebb értékelés igénye motiválta. Emberileg becsülik, eszmeileg elítélik Bakunyint, bár Sztjeklov a szovjethatalom előfutárát látta benne, a „szocialista-föderalista elvek” kidolgozóját.³ Sztjeklovot egy igen terjedelmes Bakunyin-életrajz és Bakunyin műveinek több kötetes kiadása mindenképpen a legjelentősebb marxista kutatók közé emeli. Hozzá hasonlóan vélekedett Bakunyinról M. Pokrovszkij, aki „19. századi bolsevik”-nak, V. P. Polonszkij, aki „jakobinus”-nak tartotta őt. B. Gorev szerint Bakunyin „anarchista és szocialista” egy személyben. E nézőpontok Bakunyin eszmei hagyatékának egy részét a bolsevizmus előzményeként fogták fel,

megteremtven ezzel a Bakunyinról kialakított egyik leginkább téves és valótlan értelmezést. Ettől függetlenül azonban ez az elképzelésük Bakunyinról egy pozitívabb hozzáállást tükrözött, míg C. Fridljand, G. Zeidel és B. P. Kozmin értékelésében ismét a negatív vonások kerültek előtérbe.

Lenin és Lunacsarszkij – az eszmei ellentétek ellenére – az orosz és a nemzetközi forradalmi mozgalom nagy egyéniségét látták Bakunyinban, akinek neve felkerült a Kreml falánál álló emlékoszlopra is. A marxista tudományos kutatásokban azonban Bakunyin hosszú időre lekerült a napirendről, s csak az 1960-as évektől élénkült fel az érdeklődés iránta. N. Ju. Kolpinszkij és V. A. Tvardovszkaja hívták fel a figyelmet Bakunyin életrajzának tisztázatlan kérdéseire, s arra, hogy hibái ellenére jelentős történelmi személyiség volt. Új tanulmányok és könyvek jelentek meg róla, amelyek igyekeztek objektívabb képet kialakítani. Ezek közül N. Pirumova, V. Dzsangirjan munkái emelhetők ki.

Az *anarchista* történeti irodalom jelentős része – a marxistához hasonlóan – politikai céllal született, s erőteljesen védte Bakunyint a kétoldali (marxista és polgári) támadások ellen. Kun Miklós is kiemeli könyvében Max Nettlaunak, az anarchizmus legjelentősebb történészének munkásságát. Az ő tevékenységében a kutatás nagymértékben az egyoldalú politikai meghatározottság fölé emelkedett. A századfordulón élt anarchista történész írta az egyik legrészletesebb Bakunyin-életrajzot,⁴ összegyűjtötte az elérhető forrásokat, kéziratokat. Szerkesztője volt Bakunyin művei spanyol és német nyelvű kiadásainak, s a francia kiadását is ő kezdte el. Tanulmányokat és összefoglaló munkát írt az anarchizmus történetéről, ő szerkesztette az anarchizmus bibliográfiai kézikönyvét. A Bakunyin-kutatás számára elsősorban forrásgyűjtő – és kiadó munkássága nélkülözhetetlen.

Ugyancsak kiemelkedő jelentőségű James Guillaumenak, a 19. század második felében és a századfordulón élt anarchista politikusnak és történésznek a Bakunyint érintő tevékenysége. Ő folytatta a Max Nettlau által megkezdett francia nyelvű Bakunyin-kiadást,⁵ s részletesen megírta az Internacionálé történetét is. Rajta kívül megemlítendő még G. P. Maximoff orosz anarchista emigráns neve, aki az eddigi legkiválóbb Bakunyin-válogatást jelentette meg, angol nyelven.⁶ A könyv tematikai válogatásban tartalmazza Bakunyin nézeteit, különféle írásokból összegyűjtött rövid, tömör és igen találó idézetek segítségével. A szemelvények mindegyike visszakereshető az eredeti művekben.

A *polgári* történetírás képviselői közül Kun Miklós A. Kornijlov és M. Lemke századfordulói forrásfeltáró tevékenységét, J. Pfitzner prágai német kutató 1930-as évekbeli működését, ugyancsak ebből az időszakból E. H. Carr angol történész Bakunyin-életrajzát⁷ emelte ki, az 1950-es és 1960-as évekből pedig J. M. Meijer holland és F. Venturi olasz szerzők könyveit. Közülük a legismertebb E. H. Carr, akire a leggyakrabban hivatkoznak az angol nyelvű Bakunyin-irodalomból.

Richard B. *Salzman* nemrégiben megjelent könyvében⁸ más szempontok szerint csoportosította a Bakunyinra vonatkozó szakirodalmat: nem a szerzők eszmei-politikai hovatartozása, hanem Bakunyin-értelmezésük jellege alapján. Az egész korábbi Bakunyin-irodalmat radikális kritikának veti alá, s ennek alapján két irányzatot különít el. Az egyikhez azok tartoznak, akik Bakunyin anarchista eszmerendszerét jelentőségének megfelelő súllyal értelmezik, nézetei koherenciáját elismerik. Az általa említett szerzők közül ide csak ketten tartoznak: K. J. Kenafick és Arthur Lehning. (Harmadikként magát a szerzőt is ide kell sorolni, hiszen ő is hasonló álláspontot fejt ki a későbbiekben.)

Jóformán a teljes szakirodalmat a másik kategóriába sorolja, amelyet álláspontja alapján „paradox-iskolának” nevez. Nézeteik lényege az, hogy Bakunyin politikai elmélete inkonzisztens és ellentmondásos, és semmiféle komoly intellektuális tartalma nincs. Sáltman itt megemlíti E. H. Carr, E. Pyziur, James Joll, Max Nomad, A. Masters, A. Mendel, G. Woodcock, P. Avrich, Albert Camus, a marxisták közül George Lichtheim és Julius Braunthal neveit.⁹

Sáltman a „paradox-iskola” Bakunyin-ellenes érveit négy pontban összegezte. Az első alapvető kifogás írásaival, azok sajátos jellegével kapcsolatos. A „paradox” szerzők szerint Bakunyin írásainak nyelve zavaros, többnyire befejezetlenek, fogalmi pontatlanok, ellentmondóak. Sáltman azonban felhívja a figyelmet arra, hogy Bakunyin művei nagyrészt politikai pamfletek, amelyeket azért írt olyan egyszerűen, hogy a tanulatlan olvasók is megértsék. Ez tudatos törekvése volt, Marx akadémikus jellegű írásaival szemben. Alapos újraolvasás után azonban Bakunyin kategóriái jól elkülöníthetők, s erre példát Sáltman az „anarchia” és a „politika” fogalmak elemzésével mutat be.¹⁰

A második ellenérv egy mesterséges ellentmondás. Azon kutatók érve, akik Bakunyin ideológiáját egész életére vonatkoztatva érvényesnek tartják, szembeállítják élete korai és kései szakaszát, s már a koraiban is az anarchizmus jegyeit keresik. Sáltman ezt azzal veti el – teljes joggal természetesen –, hogy Bakunyin csak élete utolsó évtizedében, 1867 és 1874 között volt anarchista, s így az előző időszakban vallott nézeteit nem lehet anarchizmusával szembeállítani.

A „paradox-iskola” harmadik torzítása a Bakunyint érő eszmei hatások egyoldalú beállítása. Túlhangsúlyozza a tradicionális elméletek szerepét (Babeuf, Buonarotti, Blanqui, Proudhon, Stirner), s kimaradt az elemzésből Hegel, Feuerbach, Lamarck és legfőképpen Marx hatása. Így egy túlzott egalitárius, kommunisztikus, puccsista jellegű ideológia jelenik meg Bakunyin anarchizmusaként.

A negyedik – és talán a legfontosabb – Bakunyin anarchizmusát félreértelmező érvrendszer a Sáltman által „pszicho-históriai”-nak nevezett modell. Az e nézetet valló kutatók nem politikai nézeteit elemzik, hanem pszichológiai magyarázatot keresnek Bakunyin személyiségére, ugyanis ebből akarják levezetni anarchista nézeteit. E. H. Carr szerint Bakunyin meghosszabbított gyermekkora, lázadó hajlama a magyarázat tevékenysége megértéséhez. A. P. Mendel Bakunyin devianciáját lélektani torzulásokkal magyarázza, Max Nomad Mohamedhez és Leninhez hasonlítja. James Joll vallási fanatizmusát emelte ki, és Bakunyin erőszakos természetét. Edmund Wilson egészen egyszerűen fogalmaz: véleménye szerint Bakunyin egy kicsit ütődött volt.¹¹

Sáltman ezeket az érveléseket meggyőzően cáfolja. Az erőszak szerepének kiemelése teljes ellentmondásban van Bakunyin mindennapi életével, barátságos természetével. A pszichológiai Bakunyin-magyarázat legteljesebb cáfolatát az adja, hogy Bakunyin csak 1867 után lett anarchista, pedig Proudhon anarchizmusával már az 1840-es évek első felében megismerkedett.

Sáltman legfontosabb kritikája a „paradox-iskola” képviselőivel szemben az, hogy Bakunyint elméletileg, szocialista gondolkodóként lebecsülik. Ezt teszi a marxista vonal (Lichtheim, Braunthal) és a libertáriusok (Carr, Pyziur) egyaránt, bár különböző okokból. A libertáriusok számára Bakunyin túl „vörös” beállítottságú volt és a diktatúrával kapcsolatos kérdések is kompromittálták. A marxisták pedig a Bakunyin-Marx vitában a Bakunyin „vereségét” bizonygató állásponthez tartották magukat. A Bakunyin-elle-

nes, eszmei-elméleti jelentőségét tagadó irányzatok közös vonása, hogy nézeteinek jelenlegi vonatkozásait, aktuális érvényességét tagadják.

A szakirodalom Saltman által alkalmazott felosztása teljes mértékben megfelel a tényeknek, de túlságosan differenciálatlan képet ad. Mivel kizárólag a Bakunyin eszmerendszeréhez való viszonyt alkalmazza kritériumként, néhány szerzőn kívül – Kenafick, Lehnung, Saltman és természetesen az anarchista kutatók – mindenki egy kategóriába kerül. Így például az egészen elfogultan Bakunyin-ellenes A. P. Mendel együtt szerepel a Bakunyin iránt maximális korrektséggel és jóindulattal közelítő A. Mastersszel.

A pontosabb elkülönítés kedvéért úgy gondolom, hogy érdemes legalább még egy vizsgálati szempontot felvenni: a Bakunyin személyiségéhez, egyéniségéhez, emberi tulajdonságaihoz való viszonyulás jellegét. Ez annál is indokoltabb, mert az egyes kutatók Bakunyin-értelmezését az eszmei-politikai hovatartozásuk és egyéb szempontok mellett az orosz forradalmár jellemvonásainak értékelése alapvetően meghatározza. A „paradox-iskola” tagjai így mindenesetre két alcsoportra oszthatók és a differenciálatlan egybemosódások elkerülhetők. A két vizsgálati szempont egyidejű alkalmazásával elvileg négy kategória alakítható ki: az első a Bakunyint emberileg és eszmeileg egyaránt elismerő (anarchisták, Saltman, Kenafick, Lehnung), a második az emberileg elismerő de eszmeileg az ellentmondást hangsúlyozó (például Masters, Pirumova), a harmadik az emberileg és eszmeileg elutasító (Mendel, Kelly), a negyedik az emberileg elutasító, de a Bakunyin eszmei jelentőségét, elméleti súlyát elismerő csoport. Gyakorlatban azonban a negyedik kategória – legalábbis az általam ismert szakirodalomban – nem létezik.

A fentebb vázolt módon a hagyományos szakirodalmi felosztás (anarchisták, marxisták, polgári történészek) is pontosabbá tehető. Az anarchisták egyértelműen az első (emberileg-eszmeileg elismerő) kategóriához tartoznak, a marxista és a polgári kutatók azonban két-két csoportra oszlanak: az elfogultan Bakunyin-ellenesek (mindkét irányzatban megtalálhatók!) elkülönülnek az objektívebb megközelítéssel dolgozóktól. Látható ugyanis, hogy az eszmei-politikai irányultság nem minden szerzőnél döntő a Bakunyin-értelmezés szempontjából.

A szakirodalom csoportosításának problémája után rátérek a Bakunyin-kutatás történeti jellegű áttekintésére, elsősorban a reprezentativitás igényének figyelembe vételével, s azzal a céllal, hogy az eszmetörténetre vonatkozó munkákat helyezem előtérbe.

A századfordulón és a század elején megjelent írások nagy része politikai csatározások eszköze volt, bár néhány kutató tevékenysége így is kiemelkedő a Bakunyinra vonatkozó forráskiadványok összeállítására. Az anarchista Max *Nettlau* és James *Guillaume*, a marxista Jurij *Sztyeklov* a tudományos igényű Bakunyin-kutatás megalapozóinak tekinthetők. Az 1920-as években, Bakunyin halálának ötvenedik évfordulója körül (1926) megjelenő munkákra többféle megközelítési mód jellemző. Jelent meg Bakunyin életrajz, Ricarda *Huch*¹² könyve 1923-ban, pályaszakasza egy részét tárgyaló mű, Fritz *Brupbacher*¹³ Marx és Bakunyin viszonyát elemző írása 1922-ben (második kiadás), de már megjelent a Bakunyin eszmerendszerének ismertetésére vállalkozó politikatudományi kutatás igénye is.

Samuel *Rezneck*¹⁴ 1927-ben megjelent tanulmánya Bakunyin politikai és társadalomelméletének eredetét és fő jellemzőit vizsgálta. A Bakunyinra hatást gyakorló gondolkodók közül Herbert Spencer, Darwin, Hegel, Comte és Proudhon nevét emelte ki, és azt a következtetést vonta le, hogy nem tekinthető eredeti gondolkodónak. Nézete szerint Bakunyin csak összegyűjtötte magában a szellemi hatásokat, de nem hozott létre új eszméket.¹⁵

Egészen másképpen látja ugyanezt a kérdést 1955-ben megjelent könyvében Eugene Pyziur.¹⁶ Ez a munka jóval később jelent meg, a Bakunyin iránti érdeklődés ugyanis csak a hidegháború éveiben erősödött fel, elsősorban az angolszász nyelvterületen. Az igaz, hogy Bakunyin sok gondolatot kölcsönzött másoktól – mondja Pyziur –, de ez minden más elmélet esetén így van. Bakunyin azonban ezekből a gondolatokból egy teljesen önálló entitást hozott létre.¹⁷ Anarchista doktrínája tartalmazza a létező társadalmi rend kritikáját, a jövő társadalom bizonytalan körvonalazását, és viszonylag részletes programot az elérés lehetőségeiről. Írásai befejezetlen, szerkesztés nélküli, aktuális eseményekhez kapcsolódó eszmefuttatások, s csak cselekedeteivel együtt értelmezhetők! Bakunyin jelentősége Pyziur szerint éppen abban áll, hogy eszméi és a gyakorlat összhangban állnak nála. Tévesen ítéli meg azonban Bakunyin történeti szerepét Pyziur akkor, amikor ő is a bolsevizmus előfutárát látja benne. Eszerint Bakunyin tanításainak gyakorlati megvalósítója a bolsevik forradalom volt, s ezt a szerző onnan eredezteti, hogy a bakunyini eszmerendszer egy történetileg meghatározott, partikuláris, orosz valóságra épült.¹⁸ Ez a felfogás nyilvánvalóan túlságosan leegyszerűsíti és leszűkíti Bakunyin anarchizmusának érvényességi körét.

Arthur Lehning 1961-ben kezdte meg az egy évszázados Bakunyin-kutatás legigényesebb, messze kiemelkedően a legkiválóbb forráskiadó munkáját. Az „Archives Bakounine” kötetei¹⁹ rendkívül részletes jegyzetapparátussal, bevezető tanulmánnyal, névmutatóval, tartalmazzák a különböző kéziratok variánsait, töredékeit és vázlatait is. Az anyagok időrendi és tematikai csoportosításban találhatóak meg, kötetenként külön címmel ellátva, franciául és az eredeti nyelvükön. Megtalálhatók bennük egyes témakörökhez tartozó, nem Bakunyin által írt dokumentumok is. Lehning ezen kívül szerkesztett egy angol nyelvű válogatást²⁰ és egy francia nyelvű portrékötetet²¹ is. Számos tanulmánya is megjelent Bakunyinról.

Lehning óriási forrásanyag ismeretére alapozta Bakunyinra vonatkozó véleményét. Leszögezi, hogy Bakunyin munkái koherens társadalomfilozófiát alkotnak, a forradalmi gyakorlat kiegészítő elméletével együtt.²² Írásait – Pyziurhoz hasonlóan – elválaszthatatlannak tartja a gyakorlati cselekvéstől. Bakunyin tevékeny élete – Lehning szerint – nem hagyott időt a csiszolt munkákra, agitatív jellegű broszúráit mindig a hallgatósághoz adaptálta. Ezért tűnik sokszor ellentmondásosnak az elmélete. Bakunyin számára az elméleti munka csak a propagandista és szervező tevékenység része volt. Bakunyin elméleti jelentőségét Lehning abban látja, hogy összekapcsolta az anarchizmus libertárius eszméit a dolgozó osztályok emancipációjával, létrehozta a tekintélyellenes szocializmus alapjait, valamint az anarcho-szindikalizmus elmélete és gyakorlata fő elveit.

N. M. Pirumova Bakunyin-életrajza²³ már a marxista orosz történetírás új, árnyaltabb értékelést tartalmazó törekvéseit fejezi ki. Hosszú ideig ugyanis az orosz – és ennek nyomán más országokban is – marxista történettudomány teljesen elítélően írt Bakunyinról, elsősorban az I. Internacionálé fő bomlasztóját, Marx ellenfelét látván benne. Ezért nemcsak eszmeileg, hanem politikai tevékenységét és emberi jellemvonásait is torzán, egyoldalúan ábrázolták.

Pirumova könyve kétségtelenül előrelépést jelent a marxista szakirodalomban azzal, hogy Bakunyint emberileg teljes mértékben rehabilitálja, elismeri szándékai tisztaságát, a forradalmi mozgalomban betöltött aktív szerepének jelentőségét. Amikor azonban Bakunyin eszmei jelentőségét, szellemi teljesítményét vizsgálja Pirumova, akkor nem képes túllépni a hagyományos értékeléseken.

Egyrészt Bakunyin ellentmondásosságát hangsúlyozza, másrészt megtartja a „kispolgárság” és az „utópizmus” sommás marxista ítéletalkotás jelzőit. „Mihail Alekszandrovics Bakunyin az orosz és az európai forradalmi mozgalom egyik legbonyolultabb és legellentmondásosabb alakja. Ellentmondásossága kifejezője volt annak a korszaknak, amelyben az utópikus elképzelések szertefoszlottak és gyökeret vertek a tudományos szocializmus új eszméi.”²⁴ Pirumova értékelése tehát Bakunyint az utópikus korai szocializmus álmódosói közé toloncolja vissza és teljesen elbagatellizálja eszmei súlyát. Bakunyin nézetei csak mint tévelygések jelennek meg, amelyek hirdetésével akadályozza a munkásságot a számára helyes út megtalálásában. Konceptiója „idealista” jellegű, ráadásul individualizmussal, az egyén abszolút szabadságának hirdetésével párosul. „Forradalmár, az önkényuralom ádáz ellenfele, a szláv népek felszabadításának harcosa és egyúttal az anarchizmus kispolgári utópikus elméletének egyik megalkotója – ez Bakunyin”²⁵ – írja Pirumova feddőleg.

Pirumova életrajza egyébként bőszegesen tartalmaz szakmai tévedéseket, amelyek mindegyike Bakunyin rovására történik. Különösen feltűnő, hogy mennyire elbagatellizálja Bakunyin tényleges mozgalmi-politikai hatását Európában.

Paul Avrich, az orosz anarchizmus kutatója szintén kiemeli Bakunyin ellentmondásos természetét.²⁶ Ezzel magyarázza elméleti hagyatékának paradoxiját is. Bakunyin szerint: egy nemesember, aki parasztfelkelést akar; libertárius, aki másokon akar uralkodni; értelmiségi, erős értelmiség-ellenes beállítódással; korlátlan szabadságról szónokol, miközben titkos szervezeteiben feltétlen engedelmességet követel. Mindez Bakunyinnál ellentmondásos gyakorlatra vezet, amit a forradalmi diktatúrával kapcsolatos „következetlenség” bizonyít. Bakunyin elvileg elítéli a diktatúrát, gyakorlatban azonban egy ideiglenes földalatti forradalmi diktatúra kiépítésén fáradozik.

Avrich szerint Bakunyin tudatában volt annak, hogy egy feloldhatatlan cél-eszköz dilemmában vergődik: erős forradalmi szervezet hiánya kérdéssé teszi a forradalom győzelmét, alkalmazása viszont korrumpálja a kitűzött célokat.²⁷

Véleményem szerint Avrich ezekben a megállapításaiban teljesen félreértelmezi a bakunyini anarchizmus és a forradalmi szervezetek viszonyát, és túlságosan a későbbi bolsevik forradalmárok problémáit vetíti vissza a múltba.

Avrich e félreértések ellenére elismeri, hogy Bakunyin nagyon sok kérdésben előrelátóan gondolkodott. Megjósolta a „harmadik világ”, a perifériák lázadását, a parasztság és városi szegények növekvő szerepét, a felkelések szélesebb osztálybázisában reménykedett. Fő jelentősége abban áll, hogy a tekintélyelvű szocializmus alternatív vízióját kidolgozta, egy decentralizált, autonóm közösségekből álló társadalom elképzelésével.²⁸

Hasonló nézetet fejt ki Sam Dolgoff az általa szerkesztett Bakunyin-válogatás bevezető tanulmányában. Rámutat, hogy Bakunyin előre látta: a köztulajdon esetén új ellentétek alakulnak majd ki, a kormányhatalom és a dolgozók között. Az állam ugyanis nemcsak eszköz az uralkodó osztály kezében, hanem maga is önálló hatalom, a gazdaság, az elosztás és a fegyveres testületek monopóliuma révén.²⁹

Dolgoff határozottan cáfolja Szytyeklov, Nomad, Pyziur és Cunow nézeteit, akik szerint Bakunyin a bolsevizmus előfutára lenne. Visszautasítja az anarchizmus előtti korszakát felhasználó érveket, s a diktatúrára vonatkozó bakunyini törekvéseket hangoztató állításokat. Dolgoff a forradalmi titkos szervezetek közös tulajdonságaként jellemzi a szigorú, de önként(!) vállalt regulát, sem nem tartja elfogadhatónak, hogy a szervezeti

felépítés és a bakunyini anarchista elvek közötti ellentmondást Bakunyin elmélete lényegi részének tüntessék fel.³⁰

Bakunyin eszmerendszerének megértésére, elemzésére törekszik róla szóló munkájában Henri Arvon,³¹ elsősorban filozófiatörténeti megközelítéssel. Főleg azzal foglalkozik, hogyan függött össze Bakunyin politikai nézeteinek változása világnézetének módosulásával. Arra a következtetésre jut, hogy Bakunyin lényegében anarchista korszakában is hívó maradt, vallásellenes kirohanásai ellenére. Igazi arcát a mély vallásosság jelenti, az ateizmus csak maszk, amelyet felvesz rá.³² Ez az állítás a szakirodalomban meglehetősen egyedülálló, s ellentétben áll a Bakunyin anarchista korszakából fennmaradt összes dokumentummal.

Bakunyin eszmei fejlődésének elemzésekor Arvon kimutatja, hogy az 1840-es évek elején kísérletet tett forradalmi nézetei és vallásossága összeegyeztetésére. Az 1860-as évek közepére, anarchista nézetei kialakulása időszakára a probléma politikai jelentőségűvé válik, és – Arvon állítása szerint – ezért következik be erőteljes ateizmus kialakulása Bakunyinnál. Úgy gondolom, hogy Arvon érvelése – amelyben Bakunyin világnézete vallásos marad, és csak a politikában hirdet ateizmust – nem fogadható el. Bakunyin ateizmusa elsősorban anarchizmusával, tudományossá alakuló világnézetével, szabadság-felfogásával is összefüggésben állt, nem pusztán csak aktuális politikai kérdésekkel.

Bakunyin halálának közelgő századik évfordulója (1976) előtt jelent meg Anthony Masters életrajza.³³ Masters meglehetősen objektív képet rajzol Bakunyinról, nem feledkeztetve meg jellembeli hibáiról sem, de megfelelően teret kapnak jó tulajdonságai is a könyvben. Az eszmei értékelésben és elemzésben azonban a tipikus hibák jelennek meg: a diktatúrára való készletét Bakunyin személyi tulajdonságaival és az anarchizmus előtti pályaszakaszra megnyilatkozásaival támasztja alá. A diktatórikus vonások kiemelése mellett azonban Masters mégis elismeri az orosz forradalmár nézeteinek jelentőségét, a modern világ problémáira való relevanciáját. Ezek szerinte elsősorban a következők: Bakunyin figyelme erősen kiterjedt a fejlődésben elmaradt országok problémáira, a társadalom elesett, többszörösen hátrányos helyzetű csoportjaira (az előnyök és hátrányok halmozódására), következetesen ellenzékben maradt, ragaszkodott a tiszta szabadságeszméhez. Gyakorlati orientáció, életközelség jellemezte, kritikai magatartás mindenkivel szemben, elutasította a tudományos tekintélyt. Masters jogosan állapítja meg, hogy Bakunyin a kortársaira egyéniségével is óriási hatást gyakorolt.

A szakirodalom elfogultan Bakunyin-ellenes érvei és munkái Arthur P. Mendel könyvében teljeseznek ki.³⁴ Mendel nézete szerint túl egyoldalú Bakunyin-kép alakult ki, melyben az orosz forradalmár mint a szabadság bajnoka és az államszocializmus kritikus ismert. Bakunyin valóban hozzájárult a szabadság eszméjéhez, de sokkal inkább veszélyeztette azt. Bakunyin másik, igazi arca a rideg tekintélyelvűség, s ellentmondásos eszméi magában az emberben, annak gyengeségében és félelmében gyökereznek.³⁵ Mendel szerint Bakunyin népszerűségének oka az volt, hogy titkos forradalmi szervezeteinek tervei rejtve maradtak a nyilvánosság előtt.³⁶

Bakunyin eszmerendszerét a szerző teljesen értéktelennek találja. „Eszméi vagy ismétlések, vagy régebbi témák változatai, régi bor megszokott, bár néha nagyobb és színesebb palackban.”³⁷ Bakunyint egy művészhez hasonlítja, aki számára a valóság csak fantáziálásának nyersanyaga.

Mendel azokhoz csatlakozik, akik Bakunyiban a totalitárius rendszer, a bolsevizmus előfutárát látják. Kétségtelenül jól elemzi a Bakunyin és Lenin nézetei közötti hasonlóságokat,³⁸ teljesen eltekint azonban a rendkívül lényeges különbségektől. Véleménye szerint Bakunyin imádata a katasztrofális erőszakos forradalom és a titkos, teljhatalmú, hivatásos, szűkkörű, hierarchikusan szervezett forradalmi párt iránt kétségtelenül igazolja, hogy a Lenin–Sztálin vonal totalitarizmusának elődje volt.³⁹

A szerző Bakunyinnak semmiféle érdemét nem hajlandó elismerni. Azt elfogadja ugyan, hogy Bakunyin zseniálisan kritizálja jó előre az államszocialista rendszert, de azt állítja, hogy ez valójában nem Marx, hanem inkább saját nézeteire illik. Ezzel a nyakatekert logikával Mendel a Bakunyin-ellenes szakirodalomban is egyedülálló nézetet képvisel. A szerző azonban nemcsak eszmei, hanem emberi kvalitásait is kétségbe vonja az orosz forradalmárnak. Ismeretes, hogy Bakunyin a forradalmi harcokban mindig a legexponáltabb helyeken, példaadó bárotsággal küzdött. Mendel szerint ezzel csak gyáva-ságát, félelmeit leplezte . . . Bakunyin ugyanis azért nem volt hajlandó a nyílt hatalom vállalására (s ez magyarázza a titkos, láthatatlan hatalomhoz való vonzódását), mert belső, lélektani okok ezt lehetetlenné tették, s ellentmondásos jellemével nem volt képes felelősség vállalására.⁴⁰

Mendel Bakunyindra vonatkozó nézetei a legnyilvánvalóbb képtelenségek hangoztatásáig jutnak el. Teljesen egyértelmű tényeket átértékel, és hamis, valótlan összefüggésbe helyez. Munkája a Saltan által említett „pszicho-históriai” irányzat tipikus példája, amelyben történeti-politikai módszerekkel magyarázható eseményeket mesterségesen előráncigált pszichológiai érveléssel próbál megoldani. Mondanivalóját a szerző ropant nagy apparátussal támasztja alá (könyve több mint 1500 jegyzetet tartalmaz), s csak sajnálni lehet, hogy ilyen elmélyült kutatómunka után a valóság tényeitől ennyire eltérő eredmények születtek.

Mendeléhez hasonló jellegű, pszichológiai megközelítésű mű Aileen Kelly Bakunyin-életrajza.⁴¹ Nézete szerint Bakunyin az önmegvalósítás és az önátadás dilemmájában vergődő elidegenedett nemesi származású orosz értelmiségi, aki prófétai elhivatottsággal az emberiség problémáinak megoldására törekszik. Törvényszerűen jut el a cél szentesíti az eszközt elvéhez, s az abszolút szabadságot abszolút (láthatatlan) diktatúrával akarja elérni: ezzel utat nyit a bolsevizmus és a sztálinizmus felé. Ez Bakunyin igazi arca. Eszméi fejlődése csak látszólagos, valójában eszmei stagnálás jellemzi. Alapvető pszichológiai dilemmáját nem tudja megoldani. Hiába jelenti ki 1848-ban, hogy szakított idealista múltjával, valójában ez nem következett be.⁴²

Kelly Bakunyin-értelmezésében azt az alapvető hibát követi el, hogy korai időszakának problémáit általánosítja Bakunyin egész pályafutására. Turgyev Bakunyinról mintázott kisregényét (Rugyin⁴³) alapul véve olyan lélektani elemzést végez, amelyben eltekint az orosz forradalmár emberi-politikai fejlődésének nyilvánvaló tényeitől. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Turgyev akkor írta művét, amikor Bakunyinnal való többéves barátsága megszakadt, s jellemrajzának megírásakor ez is befolyásolta.

Bakunyin anarchista eszmerendszerének legalaposabb, legelmélyültebb elemzését Richard B. Salzman végezte el. Munkája színvonala messze kiemelkedik a Bakunyinnal foglalkozó szakirodalomból. Objektív szemlélettel közelít az orosz forradalmár eszmei-politikai hagyatékához, elfogulatlanul vizsgálja annak társadalomelméleti nézeteit, kritikusan leszámol a tévutakra jutó pszichológiai Bakunyin-magyarázatokkal.

Rámutat a Bakunyin munkáit elemzők leggyakoribb hibájára, arra, hogy elkülönült kategóriákat használnak Bakunyin fogalmaihoz, amelyek csak egy nagyobb integrált egész részelemeiként értelmezhetők.⁴⁴ Ilyen például a forradalmi szervezetnek lenini élcsapatként való értelmezése. Pedig Bakunyin elképzelése abszolút eltérést mutat a lenini elitizmustól! A forradalmi szervezet nem jelenik meg elkülönült politikai entitásként, s így nem jelenthet külső kényszert a népre (Bakunyin nem is használta a párt elnevezést). Így Bakunyin elkerülte az esetleges antidemokratikus következményeket a mozgalomban.⁴⁵ Ehhez még hozzá kell tenni azt is, hogy Bakunyin elképzelése szerint a forradalomnak az állami intézményrendszer teljes lerombolásával kell kezdődnie, tehát egy politikai szervezet már ebből következően is cselekvésképtelenné válna: nem rendelkezne ugyanis semmilyen kényszerítő eszközzel, amellyel erőszakos befolyást gyakorolhatna. Látható tehát, hogy látszatra hasonló fogalmak – a forradalmi szervezet gondolata – mennyire más értelmet nyernek egymástól eltérő elméleti keretek között.

Saltman szerint Bakunyint anarchista társadalomelmélete a jelentős politikai gondolkodók közé sorolja. Bakunyin gondolatainak lényeges mozzanatai nem veszítettek aktualitásukból. Ezek közül a legfontosabbakat a következőkben látja:⁴⁶ az állam kritikájával Bakunyin felhívta a figyelmet a bürokrácia túlbujánzásának a veszélyeire, s kísérletet tett ennek elkerülésére a társadalmi kontroll és az öngazgatás hangsúlyozásával. A fokozott társadalmi ellenőrzést a tudományra is ki akarta terjeszteni, amelyben komoly veszélyt látott az emberiség létének befolyásolására. A forradalmi vezetők funkcióját nem a nép kényszerítésében, hanem nevelő jellegű befolyásolásában, a népmozgalom előmozdításában látta.

A parasztságot elsősorban saját érdekei alapján ítélte meg. Ezzel együtt felhívta a figyelmet a harmadik világ problémáinak megoldatlanságára.

A marxizmus kritikája során felvázolta egy államkapitalista centralizáció és elnyomó hatalom veszélyeit. Felismerte az emberi kiteljesedés akadályainak elhárításával kapcsolatban Marx egyoldalúságát, aki túlságosan a magántulajdon kérdésére koncentrált, s más hasonló elnyomó struktúrákat kihagyott. A szocializmus bukása a kelet-európai blokkban mutatja, hogy a hiányosságok az alapelvekben vannak.

Bakunyin példája bizonyítja: nem igaz, hogy az anarchizmus pusztán érzelmi reakció az industrializációra. Az anarchizmus részletesen kidolgozott politikaelmélet.⁴⁷

Richard B. Saltman Bakunyin eszmerendszerének elemzését a források rendkívül alapos tanulmányozására építette. Munkája során megszabadult az addig oly gyakori politikai előítéletektől, s kizárólag Bakunyin írásait és cselekedeteit mérlegelte. Mindezek következményeképpen az egy évszázados Bakunyin-kutatás legmagasabb szintű tudományos teljesítményét sikerült elérnie.

A Bakunyinnal foglalkozó nemzetközi szakirodalom vázlatos áttekintéséből kitűnik, hogy politikai-szellemi teljesítményének értelmezése továbbra sem egységes. Véleményem szerint ez azzal magyarázható, hogy Bakunyin rendszerének aktualitása megnehezíti az objektív szemlélet kialakítását, s csak nagyon kevés kutató tudott személyes és politikai előítéleteitől megfelelő mértékben elszakadni. Más anarchista gondolkodóra is érvényes, hogy mind a marxista, mind a polgári gondolkodású történészek részéről erőteljes elfogultsággal találkozhattak. Az anarchizmus sajátos, e két eszmei irányzat közötti önálló, harmadik vonulatot képező ideológiája kétirányú támadásnak volt kitéve. Mivel mindkettőből merített, mindkét eszmekör fő ellenfelének az elemeit domborította ki benne, ösztüzet zúdítva rá a saját nézőpontjából.

A Bakunyin iránti érdeklődés két időszakra összpontosult: az egyik a 20. század eleje volt, az anarcho-szindikalizmus virágkorának és utóregzéseinek az ideje, a másik pedig az 1970-es és 1980-as évek. Ez részben az 1968-as diáklázadásra gyakorolt bakunyini hatásnak, részben pedig halála századik évfordulójának köszönhető. Az utóbbi időszakra az jellemző, hogy erőteljesebben jelenik meg – a politikai érdeklődés mellett – a tudományos igényű forrásfeltárás és kutatás.

2. A magyar szakirodalom

Bakunyin iránt Magyarországon hosszú ideig rendkívül csekély érdeklődés mutatkozott. Tudományos igényű, alaposabb kutatásokat az 1970-es évek óta végeznek, azóta viszonylag rendszeresen jelennek meg publikációk. Ezt megelőzően csak a század elején, részben az anarcho-szindikalizmus, részben az 1917-es orosz forradalom után írtak róla számottevőbb munkákat.

Az első jelentősebb elemzést Bakunyin nézeteivel kapcsolatban Szabó Ervin végezte el egy bevezetőben, amely Marx és Engels válogatott írásainak második kötetében jelent meg.⁴⁸ Művét meghatározott politikai célzattal írta, de annak tudományos értékét ez sem csorbítja. Szabó Ervinnek az volt a törekvése, hogy azt hangsúlyozta az addig uralkodó szemlélettel szemben ami a két gondolkodó nézeteinek hasonlóságait emelte ki. Ez azonban mindenképpen torzulásokhoz is vezetett, mert a különbségek túlságosan háttérbe kerültek. Igaz, erre a szerző maga is felhívta a figyelmet.⁴⁹

Szabó megállapítja, hogy Bakunyin eszméit a marxisták szándékosan eltorzították. Nézeteik elsősorban Marx Bakunyin-ellenes polémikus írásain alapulnak, pedig Szabó szerint: „Ezek az írások Bakunyinnak nemcsak elméleti kijelentéseit torzítják el oly mértékben, hogy azok a teljes zavarosság vagy értelmetlenség színében tűnnek fel, hanem a politikai és egyéni becsületbe vágó súlyos vádakkal is illetik őt.”⁵⁰

Szabó Ervin foglalkozik Bakunyin írásainak jellegével is, amelyek szándékos félreértelmezéséhez alapot szolgáltatnak: „Művei, kevés kivétellel, alkalmi írások, egy-egy akció megokolása vagy megindítására, avagy polémikus csaták . . . Bakunyin minden munkája ilyen, a harc tüzeiben született írás. Nem lehet hát csodálni, hogy ellenfelei oly könnyen hámoznak ki belőlük ellentmondásokat, és annyi pongyola fogalmazását arra használják föl, hogy tudatlanságát és zavarosságát bizonyítsák.”⁵¹

Pedig Szabó Ervin szerint Bakunyin elmélete konzisztens, megalapozott nézetrendszer volt, hiszen enélkül óriási politikai hatása megmagyarázhatatlan lenne. „Aki azonban nem azzal a szándékkal fog művei olvasásához, hogy azokból mindenáron ellentmondásokat szedegessen ki, hanem inkább azzal a tudattal, hogy bizonyára nem gyakorolhat országokra és nemzedékekre mély hatást olyan agitátor, akinek működését egységes nézőpontok nem irányítják, – az kell, hogy mást is találjon Bakunyin írásaiban; az kell, hogy meglássa, hogy az anarchizmus apja távolról sem volt a Hegel utáni idealisztikus filozófiai spekulációnak és fantasztikus individualizmusnak képviselője, hanem minden tekintetben a 19. század pozitív szociológiai iskolájának tanítványa.”⁵²

Szabó Ervin teljes mértékben jelentőségének megfelelő szinten értékeli Bakunyin anarchista eszmerendszerét, egy dologban azonban súlyosan téved. Azt állítja, hogy Bakunyin és Marx nézetei az Internacionáléban csak szervezeti, taktikai kérdésekben tértek el egymástól, nem elméleti szinten.⁵³ Eltérő temperamentumukkal, személyi hajla-

maikkal magyarázza Marx centralizmusának és Bakunyin federalizmusának a harcát. A valóságban azonban az ellentétek alapvetőbbek voltak, a szocializmus két irányzata ütközött itt össze: a Marx által képviselt államszocializmus (kommunizmus) és a bakunyini állam nélküli szocializmus (anarchizmus).

Nagyon jó megfigyeléseket, de komoly tévedéseket is tartalmaz *Jászi Oszkár*nak Ricarda Huch Bakunyin-életrajza alapján írt esszéje.⁵⁴ Túlhangsúlyozza Bakunyin jellemvonásaiban a „romantikus lovag” realitásokat figyelmen kívül hagyó vonásait,⁵⁵ és nézeteinek vallásos alapmotívumait.⁵⁶ Még nagyobb hiba, hogy Bakunyint ő is a bolsevizmus megalapozójának tekinti: „... erős a hitem, hogy Bakunyin nélkül az orosz bolsevizmus mai formáit nem találta volna meg, bár hívei csakis Marxra esküsznek, s Bakunyinról úgyszólván teljesen megfeledkeznek, holott ebben a mozgalomban legalábbis annyi a bakunyini, mint a marxi vonás.”⁵⁷

Összességében azonban Jászi Bakunyin eszméinek és cselekedeteinek progresszivitását emeli ki. Erényei között említi a túlcentralizált nacionalista állam és az etatista szocializmus elutasítását, a kaszárnya-kommunizmus és a tudósok népboldogításának Bakunyin által való elvetését. Erénye az is, hogy Bakunyin a parasztság progresszív szerepét hirdette, és óvott attól, hogy új rendet erőltessenek rájuk. Megjósolta, hogy Németország lesz a legnagyobb veszély az európai népek szabadságára. Jászi azonban úgy gondolta: Bakunyin mindenképpen etikus célkitűzéseihöz rossz eszközöket választott.⁵⁸

Jászihoz rendkívül hasonló nézeteket mutat Bakunyinról szóló esszéjében *Sinkó Ervin*.⁵⁹ Elsősorban az 1848–49-es forradalomban betöltött szerepével foglalkozik, s a magányos, romantikus, tragikus forradalmár képét vázolja fel. Nemes jellem, de nincs valóságérzéke. A karizmatikus típusú agitátorok közé tartozik. Sinkó jól emeli ki Bakunyin egyik fő erényét, az impulzív, meggyőző előadói stílust: „... amint ő maga jelenik meg, mintha a személye, élőszava révén az emberek számára érdekesebbé válna, megnőne a súlya annak, amit addig olvastak tőle vagy hallottak róla.”⁶⁰

Bakunyin elméleti jelentőségével azonban a szerző nem foglalkozik. Csak annyit jegez meg róla, hogy a teóriától idegenkedett, a rögtönzés, a cselekvés embere volt.

Bakunyin halálának a századik évfordulóján jelent meg *Kovács Endre* Bakunyinról szóló portréja,⁶¹ amelyben vázlatosan végigköveti az orosz forradalmár életútját és kitér főbb politikai elveire is. A szerző jó érzékkel válogatja ki Bakunyin életének legfontosabb mozzanatait, ismerteti jellemének, nézeteinek fejlődését, viszonylag részletesen kitér Bakunyin és Marx legfőbb elvi és gyakorlati ellentéteinek ábrázolására. Rendkívül tömör, lényegre törő fogalmazásával Kovács Endre nemcsak Bakunyin tevékenységét, hanem a kor főbb politikai eseményeit is bemutatja, a szűkresabott keret azonban a bakunyini eszmék mélyebb megismerését nem teszi lehetővé.

Az 1970-es évek közepétől kezdve jelentek meg részben Magyarországon, részben külföldön *Kun Miklós* Bakunyinnal foglalkozó tanulmányai. Foglalkozott Bakunyin magyarországi kapcsolataival és nézeteinek a magyar politikai eseményekre vonatkozó változásaival (főleg 1848–49 kérdéseiben).⁶² George Sanddal való levelezésével és kapcsolatával az 1848-as forradalmak időszakában,⁶³ és az orosz forradalmár életének más fontos mozzanataival.

Bakunyinra irányuló kutatásait a szerző „Útban az anarchizmus felé” című könyvében összegezte. Elsősorban Bakunyin átmeneti korszakával foglalkozik benne, az itáliai emigráció éveivel (1864–1867). Ez a periódus Bakunyin eszmei fejlődésének legfontosabb fordulópontja, az anarchistává válás időszaka. A könyv kettős célkitűzést valósít

meg: egyrészt igen részletesen végigköveti Bakunyin életének eseményeit, politikai és mindennapi tevékenységét, másrészt vizsgálja a szellemi hatásokat, amelyek Itáliában érték, s amelyek az anarchizmus vállalására és továbbfejlesztésére ösztönözték. E kérdéssel ilyen részletességgel még a nemzetközi szakirodalomban sem foglalkoztak.

Tanulmányain és könyvének kívül Kun Miklós a magyarországi Bakunyin-forráskiadás alapjait is megvetette, Bakunyin két leghíresebb írásának, a „Gyónás”-nak⁶⁴ és az „Ál-lamiság és anarchia”-nak⁶⁵ a megjelentetésével. Lényegében ez az első alkalom, hogy a magyar olvasóközönség nagyobb terjedelmű Bakunyin-szövegekkel megismerkedhetett.

Bakunyin „Gyónás” című írásával kapcsolatban 1982-ben két tanulmány is megjelent,⁶⁶ mindkettő a megírás körülményeivel foglalkozik. Ez az írás ugyanis óriási vitákat váltott ki a szakirodalomban miután felfedezték, s nem kevesen voltak, akik árulással vádolták az orosz forradalmárt.

Sükösd Mihály Bakunyin lélektani helyzetének ábrázolásával, az adott politikai szituáció lehetőségeinek és korlátainak elemzésével próbál választ keresni arra, hogy milyen okok készítették őt a cár kérésének teljesítésére, tévelygéseit megbánó „Gyónás”-ának megírására. Sükösd véleménye szerint Bakunyin előtt három lehetőség állt: elutasítani a cár ajánlatát, s ezzel gyakorlatilag önmagát halálra ítélni; vagy teljes megbánást tanúsítani, de ez nem fért össze a jellemével; vagy kompromisszumot kötni, úgy tenni, mintha elfogadná a neki szánt szerepet, s megírni a vallomást úgy, hogy senkit sem kompromitál forradalmár társai közül. Bakunyin ez utóbbit választotta, s bár egyes eseményeket igen részletesen leírt, semmiféle új adatot nem szolgáltatott a cárnak, akit főleg lengyel kapcsolatai érdekeltek. Bakunyin törekvésének sikerét, hogy ne adjon információkat társairól a cárnak, Kun Miklós kutatásai is megerősítik.⁶⁷ Sükösd értékelésének lényege: Bakunyin alakilag sok engedményt tett, lényegileg azonban semmit. A „Gyónás” megírása azonban Bakunyin életére örök árnyékot borított, mert közzététel esetén erősen megtépzázhatta volna hírnevét.

Ugyancsak 1982-ben jelent meg Vadász Sándor Bakunyin (és Proudhon) anarchista fogalmi rendszerével foglalkozó tanulmánya.⁶⁸ A szerző munkájában az anarchizmus néhány alapfogalmát elemzi, s kitér az ezzel kapcsolatos megismerési nehézségekre: „... a fogalmi rendszernek az alaposabb megismerése és leírása nem könnyű feladat. Az anarchizmus ideológusainál hiába keresnénk a marxizmuséhoz hasonlítható, bizonyos értelemben zárt, következetesen felépített gondolatrendszert. Kategóriáik képlékenyebbek, gondolatfűzésük lazább.”⁶⁹ Vadász Sándor a szövegelemzéssel kapcsolatban azt a megoldást alkalmazza, hogy eltekint a szigorú időrendtől, s a kulcsszavak megismerésére koncentrálnak.

A lazán kifejtett gondolatok azonban szigorú egységet alkotnak, s az anarchista művek háttérében rendszerbe foglalható elemek kapcsolódnak össze. „A fogalmi rendszer azáltal jön létre, hogy alkotóelemei szervesen következnek egymásból, részben kiegészítik, részben magyarázzák egymást, vagyis belső logikával rendelkező egységet képeznek.”⁷⁰

Bakunyin elméleti jelentőségét a szerző abban látja, hogy Proudhon gondolatait továbbfejlesztette egységes rendszerré, megszabadította őket az utópikus elemektől, s nemzetközi jellegű, forradalmi ideológiává alakította.⁷¹

A Bakunyin anarchizmusával foglalkozó szakirodalom kiemelkedően alacsony színvonalú munkáját alkotta meg Szirtes Gábor.⁷² Olyan alapvető módszertani hibára alapozta művét, amely megengedhetetlen a társadalomtudományokban. Bakunyin anar-

chizmusát nem elsősorban az eredeti forrásokra támaszkodva tanulmányozta, hanem legádázabb politikai ellenfeleinek, Marxnak és Engelsnek a Bakunyin-interpretációi alapján. A nyilvánvaló torzításokat tartalmazó írásokból természetesen képtelenség Bakunyin nézeteinek valóság-hű ismertetése. Az elavult vulgármarxista frazeológiával megírt munka hemzseg a tárgyi tévedésektől és a szakmai hibáktól, önmagának ellentmondó állításokat tartalmaz. Meglepőnek tűnik a szerző bátorsága, hogy ilyen csekély tényismeret birtokában „tanulmány” írására vállalkozott.

Bakunyin és Marx nézeteinek összehasonlító elemzésével foglalkozik Tóth László munkája,⁷³ amelyben a két híres forradalmár összeütközésének elméleti, eszmetörténeti okait keresi. Szabó Ervin nézetével szemben a szerző jogosan állapítja meg, hogy lényeges eltérések voltak Bakunyin és Marx szemlélete között. „A különbségek nem taktikai vagy stratégiai kérdések eltérő megítéléséből, hanem az elméleti premisszák eltérő voltából fakadnak . . . A döntő pont e téren a társadalmi totalitás alkotóelemei egymáshoz való viszonyának eltérő megítélése.”⁷⁴

A Bakunyinnal foglalkozó szakirodalomról Tóth László megállapítja, hogy az elsősorban csak mozgalmi tevékenységével foglalkozik, mintha személye elméletileg jelentéktelen volna. Erre vonatkozóan a szerző leszögezi: „Bakunyin elmélete koherens, egységes és következetesen felépülő gondolatrendszer.”⁷⁵

Tóth László – sajnálatosan rövid terjedelmű – tanulmánya a bakunyini anarchista eszmerendszer legfontosabb összetevőit elemzi, igen komoly forrásbázisra alapozva. Egy igen lényeges kérdésben azonban – véleményem szerint – téves a szerző interpretációja. A szabadság megvalósításának lehetőségével kapcsolatban Tóth László szerint Bakunyin nézetét az jellemzi, hogy bármikor, korlátozás nélkül elképzelhetőnek véli.⁷⁶ Valójában azonban Bakunyin a szabadság realizálását csak a polgári, illetve azt követő korszakban tartja lehetségesnek, mégpedig elsősorban az emberiség szellemi fejlődésének, racionális ismeretei elért szintjének köszönhetően. Az emberiség érettsége a szabadságra nézete szerint a felvilágosult, racionális gondolkodás és a pozitív tudományok kialakulása révén jött létre.

Bakunyin anarchista eszmerendszerének néhány lényeges kérdésével foglalkozik e sorok szerzőjének 1988-ban megjelent tanulmánya.⁷⁷ Elemzi Bakunyin kapitalizmus-kritikáját, ismerteti a társadalmi forradalom jellegével, tömegbázisával kapcsolatos nézeteit, az államszocializmus és a proletárdiktatúra elméletével polemizáló bakunyini ellenérveket.

Összegezésül elmondható, hogy a magyar szakirodalom rendkívül homogén jellegű értékelést mutat Bakunyin személyiségével és eszmerendszerével kapcsolatban, s ezzel nagymértékben eltér a nemzetközi megítéléstől. Lényegében az összes szerző elismeri jellembeli tulajdonságaiban a pozitív elemek dominanciáját, s eszmei jelentőségével kapcsolatban is az érdemi szintű elemek kerültek túlsúlyba. Jelentős eltérést jelent az is, hogy a Bakunyin iránti érdeklődés az 1970-es évekig egészen szórványos, és a rávonatkozó kutatások az utóbbi másfél évtizedre koncentrálnak. Ez az érdeklődés az elkövetkező időszakban feltehetően növekedni fog.

JEGYZETEK

1. *Kun Miklós*: Útban az anarchizmus felé Bp., 1982. Akadémiai 19. o.
2. *Tóth László*: Anarchizmus és marxizmus – Bakurjin és Marx In: *Mozaik Világ* 1988. 6. sz. 12. o.
3. *Kun*: 20–21. o.
4. *Max Nettlau*: Michael Bakunin. Eine Biographie London, 1896–1900. I–III.
5. *Michel Bakounine*: Oeuvres I–VI. k. (Szerk.: James Guillaume) Paris, 1895–1913.
6. The political Philosophy of Bakunin (Szerk.: G. P. *Maximoff*) Glencoe, Illinois, 1953.
7. E. H. *Carr*: Michael Bakunin London, 1937. Macmillan.
8. Richard B. *Saltman*: The Social and Political Thought of Michael Bakunin Westport, Connecticut – London, England 1983.
9. *Saltman*: 7. o.
10. U. o.: 6. o.
11. U. o.: 11. o.
12. *Ricarda Huch*: Michael Bakunin und die Anarchie Leipzig, 1923.
13. *Fritz Brupbacher*: Marx und Bakunin München, 1913.
14. *Samuel Rezneck*: The political and social theory of Michael Bakunin In: *The American Political Science Review* 1927. XXI. May No. 2.
15. *Rezneck*: 273. o.
16. *Eugene Pyziur*: The Doctrine of Anarchism of Michael A. Bakunin Milwaukee, Wisconsin, 1955.
17. *Pyziur*: 15. o.
18. U. o.: 147. o.
19. *Archives bakounine* (Szerk.: Arthur *Lehning*) I–VIII. k. Leiden, 1961–1981.
20. Michael Bakunin: Selected Writings (Szerk.: A. *Lehning*) New York, 1974.
21. Bakounine et les autres (Szerk.: A. *Lehning*) Paris, 1976.
22. A. *Lehning*: Introduction In: Michael Bakunin: Selected Writings 9–10. o.
23. N. M. *Pirumova*: Bakunin Budapest, 1979.
24. *Pirumova*: 5. o.
25. U. o.
26. *Paul Avrich*: Preface In: Bakunin on Anarchy (Szerk.: Sam *Dolgoff*) New York, 1972. XXIV. o.
27. *Avrich*: XXII–XXIII. o.
28. U. o.: XXV. o.
29. *Dolgoff*: 3–4. o.
30. U. o.: 10–11. o.
31. *Henri Arvon*: Bakounine. Absolu et révolution Paris, 1972.
32. *Arvon*: 86. o.
33. *Anthony Masters*: Bakunin. The Father of Anarchism London, 1974.
34. *Arthur P. Mendel*: Michael Bakunin. Roots of Apocalypse New York, 1981.
35. *Mendel*: 1. o.
36. U. o.: 431. o.
37. U. o.: 303. o.
38. U. o.: 429–430. o.
39. U. o.: 359. és 426–427. o.
40. U. o.: 360. o.
41. *Aileen Kelly*: Mikhail Bakunin Oxford, 1982.
42. *Kelly*: 122. o.
43. *Ivan Turgenev*: Rugin In: U. ó.: Tavaszi vizek. Bp., 1985.
44. *Saltman*: 8. o.
45. U. o.: 167. o.
46. U. o.: 164–170. o.
47. U. o.: 170. o.
48. *Szabó Ervin*: Bevezetés Marx „A Nemzetközi Munkásszövetség első üzenete” című művéhez In: Marx és Engels válogatott művei II. k. Bp., 1909.
49. *Szabó Ervin* válogatott írásai Bp., 1958. 304. o.
50. *Szabó*: 284. o.
51. U. o.: 286. o.

52. U. o.
53. U. o.: 294. o.
54. *Jászi Oszkár*: Bakunin Mihály, az anarchizmus atyja Világ, 1925. május 17. In: U. ó.: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja – Századvég Füzetek 1. Bp., 1989.
55. *Jászi*: 319. o.
56. U. o.: 320. o.
57. U. o.: 315. o.
58. U. o.: 319–323. o.
59. *Sinkó Ervin*: Bakunin In: Epikurosz hervadt kertje Novi Sad, 1964.
60. *Sinkó*: 41. o.
61. *Kovács Endre*: M. A. Bakunin In: U. ó.: Történelmi arcképek Bp., 1976.
62. *Kun Miklós*: Bakunin and Hungary (1848–1865) In: Candian–American Slavic Studies X. 4. (Winter 1976).
63. István *Fodor–Miklós Kun*: Bakounine et George Sand In: Europe, 1978/III.
64. *Michail Bakunin*: Gyónás Bp., 1983.
65. *Mihail Bakunin*: Államiság és anarchia Bp., 1984.
66. *Sükösd Mihály*: Bakunin és a Gyónás
Kun Miklós: Gyónás vagy vallomás In: Valóság, 1982. 2. sz.
67. *Kun Miklós*: A Gyónás története és utóélete In: Mihail Bakunin: Gyónás. 267–268. o.
68. *Vadász Sándor*: A klasszikus anarchizmus fogalomrendszere Proudhon és Bakunin műveiben. In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből (Évkönyv) 1982.
69. *Vadász*: 18. o.
70. U. o.
71. U. o.: 6. o.
72. *Szirtes Gábor*: Gondolatok Bakuninról és az anarchizmusról In: A Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei 1984. Társadalomtudomány
73. *Tóth László*: Anarchizmus és marxizmus – Bakunin és Marx In: Mozgó Világ 1988. 6. sz.
74. *Tóth*: 21. o.
75. U. o.: 12. o.
76. U. o.: 15. és 17. o.
77. *Molnár Máté*: Mihail Bakunin forradalom-elmélete In: Világtörténet 1988. 1. sz.